

**Pag-alis, Pagbalik, Paglaho:
Oral na Kasaysayan at Tala
ng mga Bagobo sa Wines,
Davao City Hinggil sa mga
Sugat ng Ikalawang Digmaang
Pandaigdig**

ERIC MENK MORALES
Calinan/Valenzuela City

Minsan, isang binata ang dumayo sa lugar ng kanyang mga magulang sa Mindanao at Sulu. Hinahanap niya ang kanyang sarili na sa palagay niya'y makikita roon. Lingid sa kanyang kaalaman, maraming realidad ang matutuklasan niya roon. Isang mahaba at masalimuot na kasaysayan ang nakatakda niyang itala na makapagbibigay liwanag sa kanyang mga tanong. Ang sanaysay na ito ay humuhugot sa sarili kong karanasan bilang indibidwal na gustong tuklasin ang ugat ng lahi at upang makahanap ng depinasyon na maisasagot sa mga bugtong na naglulunoy sa isip ko.

Hindi ako ipinanganak o lumaki sa Mindanao at Sulu. Namulat ako sa kultura ng mga taga-Luzon sa siyudad ng Valenzuela. Ang unang wikang natutunan ko ay Tagalog. Ang aking pagkilos, maging ang pakikitungo sa mga taong nakakasalamuha ko, ay Tagalog. Sa tuwing pumupunta ako sa mga lugar na iba ang wika, tulad na lang sa Mindanao at Sulu, nahihirapan akong makipag-usap dahil hindi lang salita ang aking isinasalin kundi maging ang aking pagkilos, pamamaraan, at tono ng pakikipag-usap. Mulang pagkabata, wala akong alam sa kung ano ba ang Mindanao at Sulu. Ang una kong pagtapak dito ay noong ako'y apat na taong gulang. Mula sa Ninoy Aquino International Airport, lumipad ako kasama ng aking ina patungong Francisco Bangoy International Airport o mas kilala noon sa tawag na Davao International Airport. Namatay sa sakit na prostate cancer ang aking lolo, ama ng aking ina, at naging bunsod ito nang pagsasama-sama naming magkakamag-anak para sa kanyang burol at libing. Ganoon halos

maituturing ang pakikisalamuha ko sa Mindanao at Sulu. Walang dahilan kung bakit ako isasama ng mga magulang ko doon kundi dahil lamang sa may kamag-anak na pumanaw at kinailangan naming makiramay, at dahil iyon ang sinusunod sa kulturang Filipino. Sa pagkakataong iyon, nakita ko kung paano nanabik ang bawat isa na muling masilayan ang kanilang mga mahal sa buhay na matagal na panahon ding nawalay. Noong mga panahong iyon, ang masaya at mainit na pakiramdam ng pagiging kabilang sa pamilya ang tumatak sa isipan ko lalo na kapag sinabing Mindanao at Sulu. Taliwas ito sa kung ano ang ipinamamahaging impormasyon ng balita tungkol sa mga giyera at terorismo na panakana’y sumisiklab sa ilang lugar na itinuturing na flash point ng makatarungang digmaang-bayan at mga insidente ng anti-mamamayang terorismo. Sa tuwing may tatawag sa telepono ng aking mga magulang at malaman kong isa ito sa aming mga kamag-anak, may takot akong nararamdaman dahil sa iniisip kong maaaring mayroon na namang pumanaw sa aming pamilya. Ngunit, sa kabilang banda, nakararamdam din ako ng kakaibang pananabik na may kasamang kaba dahil nararamdaman ko ulit ang pangangamusta ng magigiliw naming kamag-anak, at mararanasan ko ulit na pumaloob sa mga kultura at wika na iba sa aking nakasanayan. Ngunit, ang lahat ng mga karanasan ko sa Mindanao at Sulu ay maituturing ko na labas-sa-akin at iba sa aking nakasanayan na nag-ugat sa paglipat ng aking mga magulang mula sa Wines at Tamugan, Davao City patungong Maynila noong 1995.

Bata pa lamang ako, mahilig na akong makinig sa mga kuwento ng aking mga magulang, lalo na sa kanilang mga naratibo noong kabataan pa sa Mindanao at Sulu. Ngunit, madalas kong marinig ang masalimuot nilang karanasan sa lugar. Sa ikalawang hati ng dekada ’60 ipinanganak ang aking mga magulang, maraming taon matapos maging malaya ang Pilipinas sa kamay ng mga Amerikano. Magkaparehong maraming kapatid ang aking nanay at tatay. Sa pataas na lugar malapit sa bundok lumaki ang mga magulang ko, malayo sa mga tao sa siyudad, at malayo sa mga pribilehiyo na matatagpuan doon. Ang ina ng aking ina ay kabilang sa mga Bagobo-Clata, at Tagabawa naman ang kanyang ama. Bagobo din ang ina ng aking ama, at Boholanong lumipat naman sa Davao upang maghanap-buhay ang kanyang ama. Mahirap at simple ang buhay, ayon sa aking mga magulang. Hindi nakapagtapos ng pag-aaral ang kanilang mga magulang kung kaya’t pagsasaka ang kanilang naging hanap-buhay, tulad na rin ng mga nauna sa kanila. Ngunit, noong ipinanganak ang mga magulang ko, hindi na sapat na mamuhay lamang ang kani-kanilang pamilya batay sa mga ibinibigay ng kalikasan. Kailangan na nila ng pera upang mabuhay at makahabol sa mabilis na nagbabagong mundo. Ang edukasyon na makapagbibigay ng trabaho ay isang paraan upang kahit papaano ay magkaroon sila ng mapagkakabuhayan kahit na isa itong mailap na hangarin. Bilang sila ay mga nitibu o Lumad (katutubo), mahirap para sa aking mga magulang na makahanap ng oportunidad na makapag-aral. Kailangan nilang mamasukan bilang mga kasambahay sa mga kamag-anak para lamang matustusan ang kanilang pag-aaral.

Isa sa mga hindi makalilimutang sinabi sa aking ina ng kanyang mga tiyahin: “Kung mananatili kayo dito, gutom lang ang aabutin niyo.” Ito ang dahilan kung bakit wala ni isa sa magkakapatid ang gustong manatili. Gumawa ang bawat isa ng paraan upang makapag-aral. Sa tulong ng United Nations Children’s Fund (UNICEF), nakapagtapos ng kolehiyo ang aking ina na isa na ngayong public school teacher sa isang paaralan na matatagpuan sa mahirap na barangay sa Valenzuela. Ang aking tatay naman ay naninilbihan bilang tagapamahala ng mga paupahan ng mayamang pamilya, kung minsa’y pinagmamaneho niya din ang kanyang boss sa kung saan man ang nais nitong puntahan – Metro Manila o mga kalapit na probinsya.

Sa kagustuhan kong mas mapalapit sa aking mga kamag-anak at sa kulturang hindi ko kinamulatan ngunit may bugso sa akin, nagdesisyon akong mag-aral at manirahan sa Mindanao at Sulu. Ito ang kuwento kung paano ko sinubukang tuklasin ang kulturang itinuring kong akin.

Maaari tayong magsimula sa lugar na kinalakhan ng aking mga magulang. Wines ang pangalan ng lugar kung saan ipinanganak ang aking ina. Mula doon, makikita na ang bahagi ng napakataas na bundok Apo. Isa ang Wines sa walong barangay sa distrito ng Baguio, 10-11 kilometro ang layo nito sa Calinan, at 38 kilometro naman ang layo mula sa sentro ng siyudad ng Davao. Tuwing umaga, ang sumisilay na sinag ng araw sa pagbubukang-liwayway ang naghuhudyat sa napakagandang tanawin doon. At habang nilalakad ang kalsada mula sa simbahan ng Alliance na matatagpuan doon hanggang sa mababang paaralan ng Wines, makikita ang iba't ibang makukulay na mga halamang orkid sa bawat bahay, naroon din ang mga puno ng lanzones at durian. Sa bawat pagliko ng daan, may mga bagong bahay at iba't ibang puno at halaman na naghihintay. Katabi ng makipot na kalsada ang napakalawak na plantasyon ng pinya na napakagandang pagmasdan; mula sa simbahan ng Alliance, umaabot ang plantasyon ng dalawang kilometro hanggang sa malaking hati ng lupa na nagmamarka sa hangganan nito. Nagtataasan at naglalakihan ang mga puno ng mahogany na matayog na nakatayo sa pagitan ng kalsada at ng plantasyon; nag-bibigay ito ng lilim mula sa araw at pagkamangha sa mga tao na tumatanaw dito dahil na rin sa taas nitong umaabot ng 30 talampakan. Kapag sumasapit ang mga buwan ng Abril at Mayo, tila napipinturahan ng kahel, dilaw, at pula ang lupa dahil sa mga dahong naglalagasan na lumilikha ng mahihinang kaluskos sa tuwing matatapakan ang mga ito. Masasabi ring ang pagkakasunod-sunod ng mga tanim na pinya ang umaakay sa mata ng tumatanaw patungo sa imahen ng bundok Apo – buhay na buhay sa nag-iiba-ibang kulay nito ng luntian. Kung makapagsasalita lang ang bundok na iyon, marahil, marami siyang maikukwento hinggil sa kasaysayan ng lugar.

Nanggaling ang Wines sa salitang Clata na “buwis,” na tumutukoy sa ritwal na pag-aalay na ginagawa ng grupo sa sapa na noong unang panahon ay pinupuntahan pa ng mga tao mula sa Sirib at Tamayong upang kumuha ng inumin. Sinasabi na doon matatagpuan ang batong tila hugis dikdikan na pinaglalaman ng mga alay sa mga kaluluwa ng kalikasan. Sa una, ang mga Clata lamang ang naninirahan sa Wines, ngunit nang dumating dito si Datu Baguio, isang Manobo na nakapag-asawa ng Bagobo, tuluyan na siyang lumipat at nanirahan sa Davao malapit sa lugar kasama ng kanyang mga trabahador at alipin. Ang lahat ng ito ay alinsunod sa matrilokal na ayos ng lipunan noon. Makikita sa Wines ang iba't ibang sub-grupo ng mga Bagobo: Clata, Ubo-Manuvu, at Tagabawa (Alan 25). Naitatangi ng mga taong naninirahan doon ang kanilang mga sarili sa ibang etnolingguwistikong grupo na kanilang nakakasalamuha batay na rin sa kanilang wikang sinasalita. Alam ng mga taong naninirahan sa Wines ang bawat wika ng mga etnolingguwistikong grupo na kasama nilang naninirahan doon, importante ito upang masiguro ang kapayapaan at katahimikan ng kanilang pamumuhay. Isang halimbawa nito ay ang pangungusap na “Saan ka?” Para sa mga Ubo-Manuvu, maaari nilang sabihin na “pa inkongka?” Ngunit para sa mga Tagabawa, ito naman ay maaaring sabihin sa pamamagitan ng “mandaka?” At sa mga Clata naman, ito ay “opiko?”

Ayon sa aking napakinggang salaysay mula sa mga iginagalang na matatanda na lumaki sa Wines, ang pananaw-mundo at paniniwala ng mga Bagobo ay umuukol sa pagsamba nila sa malalaking bato, malalaking puno ng balete, at iba pang matatagpuan sa kalikasan na pinaniniwalaan nilang may naninirahang kaluluwa. Tuwing may nagkakasakit sa kanila, naghahandog sila ng mga alay na pagkain na kanilang ilalagay sa malaking bato na may butas sa gitna, nagmumukha itong bayuhan ng bigas, doon sa sapa. Nagkakaroon din ng mga pagsapi sa kanila ang mga kaluluwa na kanilang sinasamba sa tuwing nagsasagawa ng mga ritwal batay sa kanilang paniniwala. Sa kadalasan, kumakain sila ng gabi, kamoteng kahoy, at balanghoy. Ang sistema ng pagkakaroon ng mga alipin ay masasabing legal para sa kulturang Bagobo-Clata. At sa oras na ang isang nagmamay-ari ng alipin ay namatay, kinakailangan din na mamatay at ialay ang isa sa kanyang mga alipin na makakasama nang nauna sa kabilang buhay. Gumagawa rin sila ng *lumay* (lason) kapag may hinanakit sila sa mga tao tulad ng mga nang-aagaw ng asawa ng iba. Mapapansin din na ang ilan sa mga bahay ng mga Bagobo sa Wines ay hindi nakasayad sa lupa, sa halip, nakalagay ang mga ito sa taas ng puno na kanilang paraan upang maipagtanggol

ang kanilang sarili laban sa ibang grupo na maaaring manalakay. Sa ganitong sistema, gumagamit sila ng pana kung kaya't kinakailangan nila ng mataas na mapagtataguan. Isa rin itong estratehiya upang malantad din sa kanila ang mga tao na kinakailangan nilang tirahin ng pana. Makikita rin ang pagtutulungan ng mga miyembro ng grupo lalo na sa mga agrikultural na sa gawaing agrikultural tulad ng paghahanda ng lupa na pagtatamnan, pagtatanim, pag-aani, pangangaso, pangangisda sa mga ilog, pangangalap ng mga produktong gubat tulad ng pulot.

Sa antas ng ekonomiya, ang sistemang barter ang nagpapagalaw sa ekonomikong buhay ng mga Bagobo. Sa aking pagtatanong-tanong, nakausap ko ang aking Lolo Gideon Ampon, 83 taong gulang, tiyuhin ng aking ina at isang retiradong guro. Muli niyang inalala ang kanyang makulay na kabataang puno ng tradisyunal na kinagawian. Kasama na rin dito ang kanyang karanasan sa tuwing isinasama siya at ang kanyang mga kapatid sa pakikipagpalitan ng mga produkto sa ilog ng Tamugan. Ayon sa alaala ni Lolo Gideon, nagsisimula ang lahat sa pag-uusap ng dalawang lider ng magkabilang komunidad na nagtatakda sa araw kung kailan maaaring magpalitan ng produkto ang kanilang mga nasasakupan. Kukuha ang dalawang lider ng tig-iisang tali ng ratan at gagawa ng magkakasunod-sunod na buhol, alinsunod sa mga araw patungo sa panahon na sila'y magkikita muli upang gawin ang aktuwal na pagpapalitan (ang isang buhol ay nangangahulugan ng isang araw). Pagkatapos, magpapalitan ang dalawang lider ng kanilang binuhol na mga ratan na magiging palatandaan ng kanilang kasunduan at muling pagkikita, puputol sila ng isang buhol sa bawat araw na dumarating, at sa oras na iisang buhol na lang ang matira, ibig sabihin nito'y dumating na ang araw ng takdang araw. Sa pagdating ng araw ng kasunduan at itinakdang panahon nang pagpapalitan, maaari nang maghanda ang lahat tulad nang pagluluto ng cassava hanggang sa pangongolekta ng sardinas, udong, at asin mula sa mga mangangalakal na Muslim. Ayon pa kay Lolo Gideon, gabi pa lamang ay kinakailangang nakahanda na ang lahat ng mga produktong iba-barter dahil mahaba-haba ang kinakailangan nilang lakarin para sa lunan kung saan ito gagawin. Hindi lahat ay maaaring sumama rito, kadalasan, iniwan ang mga mayroong sakit at ang mga hirap sa paglalakad. Sa alaala rin ni Lolo Gideon, mula sa Wines, sama-sama nilang tinatahak ang matarik at pababang landas patungo sa ilog ng Tamugan.

Matingkad din sa alaala ni Lolo Gideon na noong siya'y limang taong gulang, hawak-hawak siya ng kanyang ina kasabay ng madami nilang kamag-anak na naglalakad patungo sa lunan ng barter. Ayon sa kanya, ang lahat ng dinadaan nila'y may nagtataasang puno, lumilipad at humuhuning ibon na mahihinuhang Mindanao hornbill, at ang maingay na unggoy na nagpapalipat-lipat sa sanga ng mga punong nadadaan. Sa kanilang paglalakad, sinasabing kailangan nilang mag-ingat dahil sa mga insekto at alimatok o linta na matatagpuan sa kagubatan. Sa alaala ni Lolo Gideo, matapos ang isa't kalahating oras na lakaran, maari na nilang makita at marinig ang lagaslas ng tubig na dumadaloy mula sa taas ng bundok hanggang sa ilog ng Tamugan. Doon, naghihintay ang mga tao mula sa Tamugan, Calinan, Tamayong, Gumalang, at Marilog, na may dalang mga baboy ramo, isda sa tubig tabang, igat, at manok. Nagiging saksi ang ilog ng Tamugan sa pagbubuklod sa mga komunidad sa pamamagitan ng pakikipagkalakalan at pakikipagkaibigan. Sa sandaling tumapak na ang paa ng mga tao sa tabing ilog, magtitipon-tipon na ang lahat at saka ilalpag ang kanilang mga dalang produkto. Dahil galing sa mahahabang lakaran, magsasalo-salo ang lahat sa unang pagkain na kakainin nila sa araw na iyon. At matapos ang pagsasalo, mag-uusap ang dalawang lider ng magkabilang komunidad na magiging hudyat ng simula nang pagpapalitan. Maghahanap ang mga tao ng mga produktong nais nilang ipalit sa kung ano ang meron sa kabilang komunidad. Isa rin itong pagkakataon sa mga batang babae at lalaki na tumingin-tingin para sa maaari nilang maging kaparis sa buhay. Sa sandaling matapos na ang transakyon nang pagpapalitan, magkakaroon muli ng kasunduan ang mga lider sa pamamagitan ng tali ng ratan na magtatakda sa muli nilang pagkikita at pagpapalitan ng mga produkto. At pagkatapos, muling sasabak sa mahabang lakaran ang mga tao bitbit ang mga produktong kanilang ipinagpalit.

Ayon pa sa natitirang alaala sa gunita ni Lolo Gideon, ang unang pakikisalamuha sa mga dayuhan ng mga Bagobo-Clata na naninirahan sa Wines ay sa pamamagitan ng Amerikanong Protestanteng misyonero ng Christian and Missionary Alliance na si Rev. Edmund na noon ay kasakama ang Filipinong minister na si Rev. Salon. Ayon sa mga matatanda na nakakaalala ng kasaysayan ng simbhang itinag doon, may isang himalang nangyari sa isang batang babae na nagkaroon ng paningin matapos ang mahabang panahon na hindi ito makakita. Ang batang babaeng ay nakita nina Rev. Edmund at Rev. Salon noong sila ay bumisita sa Wines upang ibahagi ang banal na mensahe ng Protestantismo. Sinasabing ipinanalangin nila ang batang babae, matapos ang ilang araw, nagliwanag na ang paningin ng babae at muli na itong nakakita. Isa ito sa mga nagpatibay ng patotoo ng mga minister na naging sanhi upang makahikayat sila ng maraming tao sa ibinabahagi nilang bagong pananampalataya. Bunga ng conversion, ang mga nahikayat na maging Protestanteng Kristiyano ay tuluyan nang tumalikod sa kinagisnang pananampalataya at sa halip ay niyakap na bago – nakaukol sa Ama sa langit at sa kanyang Anak na ipinadala sa lupa, namatay at nabuhay sa ikatlong araw, umakyat sa langit at ibinigay ang Banal na Espiritu sa mga tao na maniniwala rito.

Ngunit kapansin-pansin na mayroon pa ring mga lumang kagawian na hindi tuluyang iniwan ng mga Bagobo sa Wines. May mga sumunod na Filipino minister sa lugar tulad nina Rev. Salon at Mrs. Salon na naging bahagi sa pagpapangalan sa simbahan ng Salon Memorial Alliance Church na nakatayo roon ngayon. Sa tulong ng ilang nitibu o Lumad na nahikayat na maging Protestanteng Kristiyano, nakapagtayo ang mga ito ng simbahan na gawa sa kahoy at kawayan. At mahalagang bigyan ng diin na bago pa man nagsimula ang okupasyon ng mga Hapones sa Pilipinas, nakarating na ang iba sa kanila sa Davao at naging may-ari pa ng taniman ng mga abaka. Ang mga naunang nagmamay-ari ng mga lupang taniman na ito ay binigyan lamang ng sampung porsyento ng mga Hapones sa kanilang kinikita sa bawat taniman. Karaniwan, ang gumagawa sa taniman ng mga Hapones ay ang mga Bo'lanon o Sebuwano, at kung minsan nama'y mga nitibu o Lumad. Wika nga ng ilang tao na nakausap ko sa Wines, maaaring rason daw kung bakit pumunta ang mga Bo'lanon sa Davao ay dahil sa hindi mataba ang lupa sa Bohol, mabato raw ito kung kaya't higit nilang nagustuhan ang Davao kung saan mayroon silang mapagkakakitaan at matataniman.

Ngunit sa gitna ng mga paunti-unting pagbabago, dumating ang hindi inaasahan, pumutok ang Ikalawang Digmaang Pandaigdig at tuluyang inatake ng mga Hapones ang Pilipinas na noong mga panahong iyon ay isa pang kolonya ng Estados Unidos. Taong 1942, dumating ang mga armadong Hapones sa Wines at sinunog nila ang simbahan dito at saka ginawa itong kampo para sa kanilang mga hanay. Gumawa din sila ng isa pang kampo malapit sa simbahan, kung kaya naman noong humupa na ang giyera at wala nang mga dayuhan sa lugar na iyon, nagsagawa nang paghuhukay ang mga may-ari ng lupa bunga nang paniniwalang mayroong kayamanan na maaaring iniwan ang mga Hapones sa lugar. Sa isa sa mga ginawang kampo ng mga Hapones, nakatira ang Tsinong mangangalakal na si Tansing (isa ito sa mga dahilan kung Tansing ang pangalang ibininyag sa lugar). Sa ganitong realidad, maiintindihan ang lawak ng impluwensya at sakop ng mga Tsino noon pa mang unang panahon. Masasabing nakaabot sila sa iba't ibang lugar at nagkaroon ng direktang pakikihalubilo sa mga nitibu o Lumad. Agad mang nilisan ni Tansing ang lugar, nanatili ang ilan niyang pamana sa Tansing, Wines. Kung tutuusin, sa panahon ng pamamahala ng mga Hapones, nagkaroon ng mas malalawak na plantasyon ng abaka. Kasabay nito, ang mga Bo'lanon at Sebuwano na naging trabahador ng mga Hapones ay gumawa rin ng paraan upang sila'y magkaroon din ng lupain na pagmamay-ari ng mga nitbu o Lumad. Ang kanilang mga sweldo mula sa pagtatrabaho sa plantasyon ng mga Hapones ay ipanambibili nila ng mga produkto tulad ng sigarilyo, sardinas at iba pang hindi madaling makita sa bundok. Ipinagbili ito ng mga Bo'lanon at Sebuwano sa mga nitibong hindi kayang makabayad para sa produktong binabanggit, inilista lamang nang inilista ang mga utang na ito hanggang sa dumami at mauwi sa pagkuha sa mga lupain bilang kabayaran sa mga utang.

Noong Disyembre 1942, dumating ang mga Amerikano at hinanap nila ang bawat kampo ng mga Hapones sa Davao. Sa pagitan ng 1944 hanggang 1945, napaatras patungong Hilaga ang mga Hapones sa Wines, bunga na rin ito nang nalalapit nilang pagkagapi. Sa bahaging ito, binalikang muli ni Lolo Gideon ang mga alaala ng kanyang kamusmusan. Sariwa pa sa kanya ang nakita niyang takot sa mga mata ng kanyang ina at sa mga kilos nitong nagmamadali upang mabilis na makalikas mula Wines patungo sa mas mataas na lugar ng Tamugan. Dito'y hindi sila maiipit sa tumitinding bakbakan ng mga Amerikano at Hapon. Sa rekoleksyon ni Lolo Gideon, higit na maaga kaysa nakasanayan kung magluto ang kanyang ina ng kanilang kakainin sa Tamugan. Matapos kumain, sila'y magtatago sa ilalim ng malaking puno ng Lawaan, mga 50 talampakan ang layo mula sa bahay na kanilang tinutuluyan, dito sila magpapalipas ng gabi. At sa tuwing sasapit ang gabi, napupuno ang katahimikan ng kagubatan ng mga pagsabog ng bombang inihuhulog ng mga Amerikano mula sa madilim na kalangitan. Sunod-sunod ang pagputok ng mga riffle at machine gun mula sa mga naglalabang puwersa. At sa pagsapit ng buwang-liwayway, si Lolo Gideon kasama ang kanyang mga kapatid ay maaari nang lumabas mula sa ilalim ng puno ng Lawaan. Masaya na ulit silang maglalaro at magpupulot ng mga basyo ng bala mula sa mga nagputukang baril ng lumipas na gabi. Sa ganang ito, kung minsa'y nag-iiwan ng mga napakalaking butas sa lupa ang mga bombang inihuhulong ng Amerikano sa nakalipas na gabi. Sa tantya ni Lolo Gideon, anim hanggang 15 na metro ang lapad ng mga ito at may lalim na 10 hanggang 15 talampakan. Para sa isang musmos tulad ni Lolo Gideon noong mga panahong iyon, ang digmaan ay tila isang laro at sila'y nakatunghay lamang kahit na ang kanilang mga buhay ay nasa bingit din ng kamatayan.

Ang giyera sa pagitan ng dalawang mga armadong dayuhan ay nagdulot sa matatanda at mga pinuno ng mga sambahayan sa Wines at Tamugan upang mag-usap-usap at magplano sa kung paano sila maaaring lumikas patungong ligtas na lugar. Dahil dito, napagsang-ayunan din ng karamihan na kinakailangan nilang maglakbay patungong Kidapawan sa North Cotabato sa madaling panahon. Sa pagkakatanda ni Lolo Gideon, taimtim na niligpit at inayos ng kanyang ina at ama ang kanilang mga dadalhing gasera, pagkain, maliliit na kaldero, at plato (ilan sa mga ito ay mga porselanang may bughaw at puting disenyo na galing Tsina) sa paglikas. Sa panahong ito, marami nang Protestanteng Kristiyano ang nakatira sa Wines kung kaya't halos lahat ng mga Bagobo ay nabinyagan nang bagong relihiyon. Ito ang dahilang kung bakit bago maglakbay, pami-pamilyang nanalangin at nakipag-usap sa Diyos ng mga Kristiyano ang Bagobo upang humingi na rin ng proteksyon sa hirap at panganib na kanilang susuungin. Ayon pa kay Lolo Gideon, nagpaiwan sa simbahan ng Alliance sina Rev. and Mrs. Salon, ngunit sa kalaunan ay tuluyan ding lumisan sa Wines. Naging lunsaran ang pag-alis nang pangkat-pangkat na binubuo ng magkakapamilya bilang paraan ng paglisan ng mga tao sa Wines at Tamugan. Kinailangan ang agwat sa pag-alis ng isang pangkat sa susunod na pangkat upang ingatang hindi sila makita o mahuli ng mga Hapones at ng ilang nitibu o Lumad na nagkaroon ng masidhing ugnayan sa mga Hapones.

Pitong taong gulang lamang si Lolo Gideon nang mangyari ang lahat ng ito kung kaya't maliliit lamang ang habang niya habang naglalakad sa maputik na lupa na walang kahit na anong sapin sa paa. Suot-suot ng karamihan sa kanila ay mga nitibong kasuotan na sila mismo ang naghabi, habang ang ilan sa kanila nama'y may suot-suot nang damit na may impluwensya ng Kanluraning anyo. Hindi biro ang kanilang dinaraan, hindi ito madaling tahakin, madulas ang lupang dapat nilang baktasin, at nangangailangan ng pag-iingat, gayon din ang pagtawid sa iba't ibang ilog na maaaring magdulot nang pagkadulas o pagkawala sa pangkat bunsod ng malakas na agos ng tubig. Mayroon din silang nadaanang matatarik at palusong na burol. Kanila lamang hinahawakan ang mga ugat ng kahoy na maaari nilang kapitan upang maalalayan sila sa pag-akyat at pagbaba. Sa tuwing gabi, matapos ang buong araw na paglalakbay, matutulog sila sa ilalim ng mga puno, at pagdating ng buwang-liwayway, saka ulit maglalakbay. Tinitipid lamang nila ang kanilang pagkain kaya minsa'y may pagtataka ang noo'y batang si Lolo Gideon kung bakit parang lugaw at madaming tubig ang kanyang

kinakain. Makalipas ang maraming taon, saka lamang niya maiintindihan na isang dakot lamang pala ng bigas ang niluluto ng kanyang ina at saka dinamihan ng tubig upang magkasya para sa lahat.

Hindi malilimutan ni Lolo Gideon ang sandali na sa kanilang paglalakbay ay mayroon silang nakasalubong na babaeng Bisaya. Kapapanganak pa lamang nito sa tabi ng isang siga. Iniwan siya ng asawa dahil hindi na siya makalakad at manas na ang mga binti. Binigyan na lamang siya ng maliit na kaldero at palay dahil na rin sa awa rito. Ang sanggol na ipinanganak ng babae ay inako na ng kanilang kamag-anak na kabilang sa naunang pangkat. Hindi nalalayo sa babaeng Bisaya ang isang umiiyak na batang Bisaya na iniwan rin ng kanyang mga kasama. Binigyan lamang ang bata ng banig na mahihigaan at magagamit pangsangga sa lamig. Ito na rin ang iniwan sa kanyang pambalot sa katawan sa oras ng kaniyang kamatayan. Sa kanilang patuloy na paglakad, naging patag ang lugar at wala nang malalaking puno ng Lawaan. Naging hudyat ito na sila ay wala na sa Davao. Pagkagat ng dilim, nakarating sila sa Sitio Sallab sa Magpet (Maupot), Cotabato, kung saan may isang bahay na pinagtitipunan ng mga kagaya rin nilang manlalakbay. Kanya-kanya ang mga manlalakbay na ito na nagluluto ng kanilang pagkain tulad ng balanghoy (cassava). Sa pagkakataong ito, naubos na ang pagkaing dala-dala ng pamilya ni Lolo Gideon. Sa una'y inakala niya na mabibigyan sila ng pagkain mula sa ibang taong nagluluto sa maliit na komunidad na iyon, ngunit nakatulog na lamang sila at gumising, wala ni isang nag-alok sa kanila ng pagkain. Marahil, ito ang ibinibigay na ideya ng digmaan, matira ang matibay.

Nagpatuloy sa paglalakad sina Lolo Gideon patungong Kidapawan kung saan naranasan nila ang iba't ibang anyo ng daanan. Pataas ang lupaing kanilang binaktas patungong Sitio Tagbak sa Magpet na may 45 minuto na layo sa siyudad ng Kidapawan kung gagamit ng sasakyan. Ngunit hindang-hindi malilimutan ni Lolo Gideon, aniya, ang pakikipagkapwa-tao ng isang matandang nagngangalang Towwon. Tiyo Towwon ang itinawag nila dito. Binigyan sila nito ng palay sa buong panahon nang pamamalagi sa Tagbak habang ang iba sa kanyang mga kasamang Bagobo-Clata ay nanghuhuli ng isda o humahanap ng dabong (bamboo shoot). Pinagkalooban din sila ng mga palay at mais ni Tiyo Towwon na maaari nilang ipamahagi sa mga Bagobo-Clata na nasa Kidapawan. Lumipas ang maraming araw nang pamamalagi nila sa Tagbak nang biglang mabago ang takbo ng kanilang buhay. Sa kasamaang palad, nagkaroon ang ina ni Lolo Gideon nang matinding karamdaman. Pumunta ang isang taong may kaalaman sa sinaunang pangagamot upang sikaping mapaginhawa ang nararamdaman ng ina ngunit walang lunas na nangyari. Sa puntong ito, si Lolo Gideon ang siyang naging taga-bantay ng kanyang nakababatang kapatid na si Juliana.

Sa Tagbak, dumating sa oras na hindi na makabangon at hindi na rin makapagsalita ang ina. Mayroon mang pulso ngunit hindi na ito tumutugon sa kahit na anong pagtawag at paggalaw sa kanya. Noong araw na iyon, inilagay ang ina ni Lolo Gideon sa isang sapin na nakatali sa dalawang kawayan na napapaimbabawan ng banig upang ihanda sa paglalakbay, at pagkatapos ay tuluyan na itong kinumutan mula ulo hanggang paa. Kasama ang ilang kamag-anak, karga-karga nila ang ina na naglakad patungo sa Kidapawan kung saan naroon ang tirahan ng Protestanteng Kristiyano na si Dimaano. Ngunit bago nila marating ang Kidapawan, kinailangan muna nilang nilang tawirin ang ilog ng Kabakan. Nang marating nila ang tirahan ni Dimaano, naghintay lamang sila sa kung ano ang itinakdang mangyari ayon na rin sa basbas ng niyakap na paniniwala. At pagsapit ng gabi, nilisan ng kaluluwa ng kanyang ina ang katawan nito. Unti-unting tinabunan ang mukha nito ng kumot at saka tuluyang ibinalot sa banig. Isang pastor na nagngangalang Madrid ang kasama nila noong gabing iyon. Nanalangin sila sa pangunguna ni Pastor Madrid at pagkatapos ay sama-sama nilang dinala ang bangkay ng ina sa likod-bahay at doon taimtim na inilibing. Hindi madali para sa isang bata tulad ni Gideon na tanggapin ang mga pangyayari lalo na't wala pa siyang lubos na kakayahan upang intindihin ang mga ito. Ilang taon ang lilipas, mauunawaan ni Gideon na stroke ang sanhi nang pagkamatay ng kanyang ina.

Lumipas ang mga buwan at saka lamang nakapagdesisyon ang kanilang pangkat na bumalik sa Wines. Sa panahon ng liberasyon, nagapi ng mga Amerikanong sundalo ang puwersang Hapon sa Wines at iba pang lugar. Ginawang military outpost ang bahay ni Tansing at ginawang concentration camp naman ang simbahan. Sa panahon ding ito, sumuko ang mga sibilyang Hapones. Kinumpiska ang kanilang mga gamit sa pagsasaka at saka ito sinunog. Hindi naman naging marahas ang mga nitibu o Lumad at Bisaya sa mga Hapones, hinayaan silang mamuhay ng makatao sa loob ng panahon ng kanilang pagkatalo. Ilang araw ang lilipas, ihahatid ang mga Hapones na ito sa Talomo kung saan mayroong barkong naghihintay sa kanila pabalik sa kanilang bansa.

Samantala, ang ibang kamag-anak ni Lolo Gideon na kabilang sa ibang pangkat na lumikas ay nakabili ng *carretela* na maaari nilang magamit na sasakyan mulang Kidapawan pabalik sa Davao. Dahil hindi nakapagpundar ng kahit na anong maaari nilang masakyan pabalik ang pamilya ni Lolo Gideon, kinailangan nilang maglakad muli ng napakalayong distansya upang makarating sa Davao. Naging malaking tulong ang kanyang Tiyo Ukada na sumama sa kanila sa paglalakad bilang gabay pabalik sa kanilang tinubuang lupa. Masaya ang alaala ng paglalakad pabalik sa Davao, ayon kay Lolo Gideon, buhay na saksi rito ang mga masaganang bunga ng prutas sa bawat punong kanilang nadadaan. Kinukuha lamang nila ang kahit na anong prutas na kanilang maibigan. Sa sobrang daming prutas, nalalaglag na lamang ang iba sa tabi ng daan. Nabubulok at nalulusaw sa daigdig. Ngunit may mga pagkakataon, kadikit ng mga nalaglag na prutas sa daan ang ilang bangkay ng mga sundalong Hapones na hindi na nila pinapansin. Prutas na lamang ang kanilang iniisip.

Nang makarating sila sa Saguing sa Makilala, Cotabato, ibaba ng Kidapawan, hinarang sila ng ilang Muslim na humihingi ng bigas sa lahat ng dumaraan dito. Ngunit wala silang maibigay sa mga ito kung kaya't pinayagan na lamang silang tumuloy sa paglalakad. Malawak ang bilang ng mga naging biktima ng digmaan, wala itong kinikilalang pangkat, lahi, etnisidad, at paniniwala. Lilipas ang ilang araw, sunod nilang makakasalamuha sa paglalakbay ang mga Amerikanong sundalo na kumakain sa likod ng kanilang truck sa ilalim ng bubong na gawa sa tarapal. Si Juliana, ang nakababatang kapatid ni Lolo Gideon, ay karga-karga sa mga bisig ng nakatatanda nilang kapatid na si Abana. Marahil, dahil sa awa, naghagis ng isang lata ng biskwit ang mga Amerikano para kay Juliana, na siya namang nasalo ni Tiyo Ukada. May rikit at saya na dala ang biskwit na iyon kung kaya't muling nagtipon-tipon ang lahat ng bata upang makatikim ng biskwit. Noong marating na nila ang Sta. Cruz, ang Katimugang bahagi ng Davao, napagpasiyahan ng kanilang pangkat na tumigil muna sa paglalakbay upang maligo sa dagat matapos ang ilang araw din na paglalakad. Sa Sirawan, Toril naman, kinailangan nilang sumuong sa ilog dahil binomba ng mga Hapones ang nag-iisang tulay na naroon. Tinulungan sila ng mga Amerikanong sundalo na nagkampo malapit sa lugar upang makatawid sa ilog ang mga bata, babae, at matanda. Matapos ang pagtawid, niyaya sila ng mga Amerikanong sundalo sa kanilang himpilan at saka pinakain ng American bread at carne norte. Mula doon, tinahak na nila Lolo Gideon ang Naming-Mulig-Wangan na ruta patungong Calinan. Mula rito, naglakad pa sila ng ilang kilometro patungong Gumalang at Tansing kung saan sila maaaring manatili dahil malapit lamang ito sa kampo ng mga Amerikanong sundalo. Sa isip-isip ng kanilang grupo, hindi na nila muling nanaisin na malayo sa mga Amerikano dahil maaaring mayroon pang mga Hapones na naiwan sa kanilang lugar. Marahil, ito ang parikala ng digmaan: kinakailangang pumili ng kakampihan.

Noong dumating ang ilang nitibu o Lumad na nanggaling sa Kidapawan, ginhawa ang hatid sa kanila ng realidad na wala na silang nakitang Hapones sa lugar. Ang iba'y tuluyan nang bumalik sa kanilang bansa, ang iba'y pinili na lamang magpakamatay, habang ang iba nama'y nagtago sa ilalim ng kanilang mga bahay. Ito ang dahilan kung bakit matapos ang ilang taon ng giyera, mayroon pa ring mga Hapones na makikita sa Calinan at Mintal. Samantala, bilang ayuda sa lahat ng nadamay sa giyera, nagbigay ang mga Amerikano ng pagkain na de lata at mga damit. Ang mga de lata na carne norte at sardinas na may olive oil na kakaiba ang lasa sa mga pagkain na nakasanayan na nilang

kainin. Sa oras nang pag-alis ng mga Amerikanong sundalo, hinubad ng mga ito ang kanilang damit at saka buong-pusong ibinigay sa mga Bagobo-Clata. Ang pangyayaring ito ang naging hudyat nang paghuhubad din ng mga Bagobo-Clata sa kanilang kasuotan upang isuot ang iniwang damit ng mga Amerikano. Ito na rin ang naging simula nang unti-unting paglaho ng tradisyon sa pananamit ng mga Bagobo-Clata. Matapos ang pangyayaring ito, wala nang naghahabi dahil naubos na rin ang mga abaka. Mas angkop din daw na suotin ang mga Kanluraning damit dahil ito ang ginagamit ng mga malapit sa sentro. Bunga ng mga ganitong pangyayari, nawala na rin sa alaala ni Lolo Gideon at ng mga kasama niya ang sistema ng sinaunang barter. Ang lahat ay naging abala sa pag-aasikaso sa kani-kanilang mga lupain. Ang iba'y ibinenta na lamang ito sa mga taga-Visayas at Luzon na nagbunga sa pagtaas ng populasyon ng mga Bisaya sa lugar at pagbaba ng mga taong may dunong sa pagsasalita ng Clata.

Sa panahon ding iyon, ang mga sirkumstansyang nangyari sa lugar ng Wines at Tamugan ang nagdulot sa mga natitirang Bagobo na sama-samang pumunta sa Maynila upang protektahan ang kanilang lupang ninuno. Inilahad ito sa akin ni Recto Andayan, isa sa mga anak ni Masaglang Andayan, isa sa mga Bagobong naging Kapitan ng barangay. Ayon sa kanyang alaala, taong 1946, sa termino ni Manuel Roxas bilang unang presidente ng Ikatlong Republika at Panahon ng Liberasyon, idineklara ng presidente ang pamimigay ng mga lupaing pagmamay-ari ng estado sa mga gerilyang nakiisa sa digmaan laban sa mga Hapones. Sa panahong iyon umokupa ang mga gerilya ng mga lupain sa Wines na pagmamay-ari ng mga Bagobo. Takot ang kanilang naramdaman dahil armado ang mga gerilyang nasa lupain nila. Nangamba ang mga nitibu o Lumad ng Wines kung kaya't nag-usap-usap sila at nag-ambag ng pera upang magtungo sa Maynila at makausap si Presidente Roxas. Layon nilang ipakiusap sa presidente na hindi isama ang Wines sa mga lupang ipamamahagi at mapanatili ang mga lupain sa lugar bilang pag-aari ng mga nitibu o Lumad. Sinasabing nagtungo sa Malacañang sina Mongcay Betil na isang pastor; at Masaglang Andayan at Aman Ayog na nagmula sa Tamugan. Si Pastor Betil ang kanilang naging tagapagsalin at si Judge Quitain naman mula sa sentro ng Davao ang kanilang naging gabay. Nakaharap at nakausap nila ang presidente sa tulong ng Muslim na Senador na si Salipada Pendatun. Suot-suot nila ang tradisyunal na kasuotan ng mga Bagobo-Clata. Sa pangyayaring ito, nagulat si Presidente Roxas sa pagkakatanto na mayroon palang mga nitibu o Lumad na Bagobo-Clata sa Distrito ng Baguio at Tamugan.

Agaran namang inaksyunan ang pakiusap ng mga Bagobo-Clata ni Presidente Roxas. Agad niyang ipinatawag ang National Board of Liquidators upang ipag-utos na itigil muna ang paggawa sa kasunduan at ibilin ang mga lupa sa Wines at Tamugan sa mga nitibu o Lumad na tunay na nagmamay-ari nito at hindi tuluyang ipagkaloob sa mga sundalo. Masasabing masuwerte ang mga Bagobo-Clata sa Wines, ngunit ang realidad na ito ay hindi naging realidad sa iba pang nitibu o Lumad na inagawan ng lupa sa iba't ibang dako ng Mindanao at Sulu. Noong 1952, sa bisa ng kapangyarihan ng Republika ng Pilipinas, ipinagtibay ang pagiging opisyal na Barangay ng Wines. Narito ang listahan ng mga naging Kapitan ng Brgy. Wines:

1. Flaviano Ebasco-Tinente del Bario
2. Masaglang Tan Andayan (dalawampung taon siyang nakaluklok sa puwesto)
3. Ludencio Serano Cayog Sr.
4. Ester Enoch Binobo
5. Nesson Sipara Binobo
6. Margie Bustaleno Binobo

Sa termino ni Masaglang Andayan, nagsimula ang pagrerenta ng malalaking plantasyon sa mga lupain ng mga Bagobo-Clata. Noong dekada '70, nakitaan ng Calinan Development Corporation o CADECO at Davao Agricultural Ventures Corporations o DAVCO ng potensyal ang Wines sa

pagiging plantasyon ng saging at pinya. Dahil hindi nakapag-aral ang ilan sa mga Lumad, ang iba sa kanila’y piniling iparenta na lamang ang kanilang lupa at lumipat ng lugar na paninirahan. Mahihinuha na ang nagsilbing taga-canvass ng mga lupa sa mga panahong binabanggit ay ang kapitan ng barangay na si Andayan, isa ring Bagobo-Clata sa Wines. Ito ang dahilan kung bakit sa kasalukuyan, nasa Wines ang Del Monte Foods na nagrerenta sa lupain ng mga Bagobo-Clata. Samantala, nagkaroon din ng plantasyon ng saging ang Dole Food Company sa lugar na noon ay matubig na lupa na tinataniman ng palay. Sa kasalukuyan, madami ring mga mag-uuma (magsasaka) sa lugar ngunit kakarampot lamang ang kita at tuwing ikatlong buwan lamang nagkakaroon ng pera, ibig-sabihin, apat na beses sa isang taon lamang sila sumasahod. Ilan sa kanila ay may utang pa sa mga kooperatiba na nagpapautang sa kanila ng semilya o seedlings at fertilizer, at mababawas pa ito sa kanilang kakarampot na kikitain. Sa ganitong siste, hindi kataka-takang madaming nawalan ng gana sa sistemang agrikultural na ito sa Pilipinas. Isa pang dapat pagtuonan ng pansin ay ang mga taong kabilang sa iisang pamilya na umaabuso sa kapangyarihan gamit ang kanilang pera at impluwensiya.

Ayon sa ilan sa aking mga nakausap na lumaki sa Wines, maraming tao ang nagnanais umupo sa puwesto bilang Kapitan ngunit, mas nananaig ang pamilyang gumagamit ng pera lalo na’t marami sa mga naninirahan dito ay hirap sa buhay. Makikita ang pagiging minority ng mga nitibu o Lumad sa Wines sa politikal na sitwasyon ng kanilang lugar. Isang nakalulungkot na realidad na ang dating ipinaglaban ng mga nitibu o Lumad na Bagobo ng Wines na lupa ay siya ngayong pinaghaharian ng mga dayuhang nakipag-asawa sa kanila.

Sa kabilang banda, taong 1997 naman nang pirmahan at tuluyang maisabatas ang The Indigenous People’s Rights Act of 1997 (IPRA) na sumusuporta sa mga kagawian ng mga Lumad sa iba’t ibang aspekto ng kanilang pamumuhay (Indigenous Peoples), kabilang dito ang karapatan nilang pamunuan ang sarili. Sa pamamagitan nito, pormal na kinilala ang mga “tribal elders” sa Wines at iba pang lugar bilang isang konseho na tumutugon sa mga problemang idinudulog sa kanila ng mga nasasakupang Lumad. Ang isang “tribal council” ay binubuo ng 15 miyembro at isang “tribal chieftain.” Inaayos nila ang mga kaso na idinudulog sa kanila ayon sa tradisyonal na pamamaraan tulad na lamang ng pagbibigay ng nagkasala ng mga hayop, kasangkapan, o pera sa naagrabyadong partido depende sa napag-usapang kabayaran sa ginawang kamalian. Noong 2015, mas napagtuonan ng pansin ang mga Lumad sa Wines at naitatag ang kanilang “tribal hall” kung saan ginaganap ang mga pulong ng konseho. Isa sa mga programang gustong isulong ng konseho ay ang pagtatayo ng isang “tribal school” kung saan ang mga anak ng mga Bagobo ay maaring makapag-aral ng wikang Clata. Hinihikayat ng konseho ang mga Bagobo-Clata na magsalita ng wikang Clata upang maisalin ito sa susunod na henerasyon. Pinapahalagahan ng konseho ang edukasyon ng mga Lumad sa Wines. Pinapayuhan nila ang mga magulang at mga bata na gamitin lamang sa pag-aaral ang ayuda na ibinibigay ng gobyerno para sa mga IPs (indigenous peoples) sa edukasyon at hindi sa sugal. Upang mapukaw ang tila ba natutulog na katauhan at kultura ng mga Bagobo sa Wines, isang aktibidad na pinangalanang “Araw ng Lumad” ang inilunsad ng konseho. Dito ay muli nilang isinabuhay ang pagluluto ng mga traditional na pagkain, sayaw, at kasuotan. Nagkakaroon din sila ng partisipasyon sa selebrasyon ng Araw ng Wines sa pamamagitan ng mga traditional na sayaw at lutuin. Ito ang mga pagkakasunod-sunod ng mga naupong “tribal chieftain” simula ng pagkakatatag nito hanggang sa kasalukuyan:

1. Leonardo Ano
2. Gideon Ampon
4. Recto Andayan (anak ni Masaglang Andayan)

Sa mga kuwento ni Lolo Gideon hinggil sa oral na kasaysayan ng Wines at mga Bagobo-Clata, hindi maalis sa akin ang katanungang naiwan sa aking balintataw. Sa simula’y marami akong

mga katanungan na gusto kong bigyang kasagutan ngunit hindi ko inakala na nakakabit pala rito ang malalaking sapot ng mga mahahalagang pangyayari sa Mindanao at Sulu. Mula sa mga kuwento ng aking mga magulang, nalaman ko na sila ay parehong anak ng mga nitibu o Lumad na Bagobo-Clata sa Wines. Nakakamangha mang isipin, ako na lumaki sa isang siyudad sa Luzon, ay isa palang Bagobo-Clata. Sa pagkakataong ito, binuksan ng realidad na iyon ang pangangailangan kong malaman ang bahagi na ito ng aking pagkatao na hindi ko pansin ngunit nasa loob ko lamang pala at naghihintay na tuklasin at halungkatin tulad ng mahabang kasaysayan ng mga Bagobo sa Mindanao at Sulu, partikular na dito ang lugar ng aking mga magulang at kung paanong ang mga mahahalagang pangyayari sa mayamang kasaysayan ng mga lunan doon ay nakatulong sa paghubog ng ng kanilang buhay at paghulma sa mga natirang binhi ng paniniwala't tradisyon.

Sa isang banda, may bahagi sa akin na naroon, tumutukoy sa lugar ng aking mga magulang, ngunit sa kabilang banda, nangangahulugan din ito ng distansya mula sa lugar na aking kinalakihan. Marahil, ang pagtungo ko sa Mindanao at Sulu ay pagtawid papunta sa lugar na tumatawag sa akin upang pumaroon at tumuklas ng mga bagong kaalaman tungkol sa aking sarili. Isa itong paglusong sa panibagong kultura na iba sa aking nakasanayan, samantalang dala-dala ko pa din ang kultura na aking kinagisnan. At sa aking paglusong, sinubukan kong alamin ang mga pangyayari sa paligid, hinimay-himay ang mga ito upang higit na maunawaan kung paano kumikilos ang mga partikular na elemento ng panibagong kinapapaloobang kultura sa lugar na aking ginagalawan. Hindi ito naging madali, at marahil, hindi sasapat ang ilang mga taon upang masabi ko na tuluyan na akong kaisa at kabilang sa kultura na gusto kong kilalanin. Ngunit, ang maganda sa lahat ng naranasan ko sa pagtuklas na ito, natutunan ko na tumingin sa karanasan ng ibang mga tao at usisain kung ano ang aking papel sa mahabang daloy ng kasaysayan.

Sa kasamaang palad, maraming hindi magagandang pangyayari ang nagdulot sa mga nitibu o Lumad at Bisaya na nakatira sa Wines at Tamugan na lisanin ang lugar. Sa pag-unlad ng bansa, hindi kailang mayroong mga napag-iiwanan – ang mga nitibu o Lumad na nakatira malayo sa sentro at nakararanas nang hindi pantay na turing at serbisyo lalo na sa mga pangunahing pangangailangan. Kung gayon, hindi masisisi ang mga kabataan na gustong lisanin ang lugar upang makahanap ng modernong oportunidad na hindi kayang ibigay ng Wines at Tamugan. Bunga na rin ng pagbaba ng populasyon ng mga nitibu o Lumad, nagmistula silang minority sa mga lupang sila namang talaga ang nagmamay-ari. Ang impluwesya ng mga dayuhan at mga tao galing sa ibang pulo ng Pilipinas ay nagdulot sa mga nitibu o Lumad ng Wines na maguluhan sa kanilang katauhan. Maraming pagbabago ang naganap. Ang mga bagong henerasyon ng mga Bagobo-Clata ay mas pinipiling magsalita ng Bisaya sa halip na Clata. Mas pinipili din nilang pumunta sa siyudad na nagdulot sa pagkabawas ng mga naninirahan sa lupang ninuno o *ancestral land*. Nagsimula ding maglaho ang pagiging komunidad ng mga Bagobo-Clata, kaalinsabay nang unti-unti ring paglaho ng kanilang tradisyunal na kultura. Sa ngayon, kaunting bilang na lamang ang nakapagsasalita ng Clata. Kadalasan, sila ang mga matatanda na ipinanganak bago ang Ikalawang Digmaang Pandaigdig. Kung susumahin, importate ang pagbibigay pansin at tuon dito ngunit hindi ito binibigyang-pansin ng gobyerno at sa halip, pinababayaan lamang sa kamay ng mga nitibu o Lumad ang gawaing pagpapatuloy at pagpapalaganap ng kultura na dapat sana'y isang pambansang gawain.

Hindi maipagkakaila na masalimuot at mahirap ang mga nangyaring ito sa kasaysayan ng mga Bagobo-Clata. Kung tutuusin, tahimik naman silang namumuhay na batid ang kanilang mga hanggahan, ngunit dumating ang hindi inaasahan – ang Ikalawang Digmaang Pandaigdig. May mga epekto ito na madaling makita sa malawakang pananaw tulad na lang ng paghina ng komersiyo sa Europa at Asya, malawakang pagkagutom, at pagkamatay ng apat na porsyento sa populasyon ng buong mundo. Ngunit ang mga indibidwal na trauma na naranasan ng mga tao at mga lokal na pamayanang naapektuhan nito ay naging dahilan upang hindi na muling maipagpatuloy ang mga

sinaunang kinagawian hanggang sa ito na ay unti-unti, dahan-dahang makalimutan. Sa puntong ito, znapagtanto ko, ang aking pagkatao ay umuugat sa paglaho ng katauhan ng mga Bagobo sa aming lugar. Pinilit sila ng mga sirkumstansyang nailahad na nagbunga sa hugis at anyo ng katauhan ng mga Bagobo-Clata. Ilang dekada man ang lumipas, hanggang sa kasalukyan ay ramdam pa rin ang hapdi ng mga hindi makatarungang pangyayari na naganap doon. Si Lolo Gideon, ang aking mga magulang, at iba pang Bagobo-Clata, sila ang buhay na saksi sa sugat na alaala ng pananamantala. Sa ganitong punto de bista, hindi kataka-takang marami ang lumisan upang makalimot at paghilumin ang mga sugat ng digmaan. At ngayon, mayroong mga piniling bumalik upang higit na makilala ang kanilang identidad at pagkatao, ngunit malaki at malawak ang nangyaring paglimot ng mga tao sa lugar ng Wines at Tamugan. Sa aking paglalakbay, tatlo ang naramdama't nakita ko: pag-alis, muling pagbalik, at ang sugat na naglaho ngunit kakabit ang mga bahid at peklat ng kasaysayan.

SANGGUNIAN

Alan, Mercedes. 2001. *Mindanao Ethnic Communities: Patterns of Growth and Change*. Quezon City: UP Center for Integrative and Development Studies.

Si **ERIC MENK MORALES** ay kasalukuyang estudyante ng BS Anthropology sa Unibersidad ng Pilipinas Mindanaw. Nagtapos siya ng high school sa Pamantasan ng Lungsod ng Valenzuela.